

DOI mics2020.11.081

УДК 903/904.5(4-11)“638”

Денис Гречко,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку
Інституту археології НАН України

ukrspadshina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3613-795X>

РІВЕНЬ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА ТА ФОРМИ ПОХОВАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДОБИ РАНЬОГО ЗАЛІЗА)

У роботі проаналізовано поховальні обряди племен різних природних зон Східної Європи доби раннього заліза. Способи поховання з померлим були різноманітними. Щодо більшості пізньопервісних племен лісової зони інформації про поховальний обряд фактично немає. Можна припустити, що певні традиції не передбачали збереження решток небіжчика у будь-якій формі. У населення Лісостепу був розвинений культ предків, який полягав у шануванні їхніх решток. Тіло захоронювали у ґрунтових або курганних могильниках, на території поселення (у господарських або житлових спорудах, спеціальних могилах). Подеколи кістки померлого після виставлення зберігали на території поселення. Матеріали свідчать про архаїчні звичаї поховання з тілом небіжчика у племен лісової та лісостепової зон. У скіфів Північного Причорномор'я ці елементи не зафіксовано.

Ключові слова: Східна Європа, поховальний обряд, рівень розвитку суспільства, ранній залізний вік.

¹ Schroeder, S. (2001). Secondary disposal of the dead: cross-cultural codes. *World culture*, 12 (1), 77–93.

² Смирнов, Ю. А. (1997). *Лабиринт: Морфология преднамеренного погребения. Исследование, тексты, словарь*. Москва: «Восточная литература» РАН, 13.

³ Тема є вкрай широкою, тому у цій роботі основну увагу приділено археологічним культурам території сучасної України, Білорусі та суміжних регіонів РФ. Ретельний аналіз поховальних традицій території усєї Східної Європи буде темою окремого дослідження.

⁴ Алекшин, В. А. (1986). *Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческого обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока)*. Ленинград: Наука, 17–40, 76–118, 151–161.

⁵ Зайцева, О. В. (2005). *Погребения с нарушенной анатомической целостностью костяка: методика исследования и возможности интерпретации*. (Автореф. дис. канд. ист. наук). Новосибирск.

⁶ Буркерт, М. (2000). Номо Несанс (Жертвоприношение в древнегреческом ритуале и мифе). В Л. И. Акимова (Отв. ред.), *Жертвоприношения: Ритуал в культуре и искусстве от древности до наших дней* (с. 434). Москва: Языки русской культуры.

Ця тема є доволі обширною, тому я спробую сформулювати у загальних рисах лише деякі спостереження, на які звернув увагу під час роботи з матеріалами раннього залізного віку півдня Східної Європи. Залежність поховального обряду (зокрема вторинного поховання) від господарсько-культурного типу досі не було простежено дослідниками ¹. Крім того, Ю. А. Смирнов зазначає, що «одни и те же формы погребений встречаются в разные исторические периоды или в пределах одной эпохи, но у разноэтнического и/или разнокультурного населения; сходные формы общественных отношений порождают различные формы погребений, и наоборот, за одними и теми же формами погребений скрываются разные формы общественных отношений» ². Метою цієї роботи є постановка питання, чи залежать поховальні традиції від рівня розвитку суспільства, на прикладі племен доби раннього заліза степової, лісостепової та лісової зон Східної Європи ³.

В. А. Альокшин зазначав, що локалізація некрополів на території або поза поселеннями не залежить від характеру соціального ладу ранньоземлеробських суспільств. Однак усе ж можна зауважити переважання поховань на поселеннях, зокрема в оселях, у неоліті (період архаїчної економіки відтворювального типу). Пізніше, у V–IV тис. до

н. е. (період розвиненої економіки відтворювального типу) поховання у могильниках і на території поселень співіснують. У період ремесл (III тис. до н. е.) на території поселень ховають уже переважно дітей ⁴.

За матеріалами Західного Сибіру О. В. Зайцева зазначає, що найбільший відсоток поховань із порушеною анатомічною цілісністю (вторинні, парційні, розчленовані) припадає на неоліт-добу ранньої бронзи, а пізніше йде значне скорочення, із деяким зростанням у період пізньої бронзи. Потім іде згасання цих традицій. При цьому авторка наголошує, що, чим далі на північ, маніпуляції з рештками тривали аж до середньовіччя ⁵.

Треба зазначити, що для первісних спільнот культу предків і поховального обряду було цілком достатньо для підтримки спадковості поколінь. Молодь, віддаючи данину поваги мертвим родичам і беручи участь у поховальних церемоніях, проходила своєрідну ініціацію. У такий спосіб суспільство об'єднувало й оновлювало себе ⁶.

На сьогодні ми можемо говорити про те, що розвиток виробничих сил і суспільства за доби раннього заліза зумовлювався комплексом факторів. Одним із них були природні умови регіону (природна зона) проживання та відкритість, завдяки різним шляхам, контактам із сусідніми племінними угрупованнями.

Рис. 1. Археологічні культури Європи (етнокультурна ситуація близько 500 р. до н. е.). Згадані у тексті культури: 15 – штрихованої кераміки; 16 – дніпродвінська; 17 – юхнівська; 18 – верхньоокська; 19 – милоградська; 22 – скіфські племена степової зони; 30 – дяковська; 31 – городецька (Історичний атлас України, 2010)

Ще одним із факторів можна вважати етнічну належність племен і, відповідно, різні традиції, які вони успадкували від пращурів доби пізньої бронзи. Традиційно на території сучасної України для доби раннього заліза виділяють такі етнокультурні регіони/«світи»: лісова зона (прабалтська лінія розвитку (милоградська, юхнівська культури); лісостепова зона (праслов'янська лінія розвитку осілого населення); степова зона (іраномовні номади та напівномади); узбережжя Чорного моря (елліни) (рис. 1).

Лісова зона

У племен цієї природної зони основу економіки на початку доби раннього заліза становили полювання та рибальство, хоча, безумовно, вони знали ся на скотарстві й найпростіших формах землеробства ⁷. Поховальний обряд археологічно фіксується погано. Це стосується передусім дніпродвінської, штрихованої кераміки, верхньоокської та городецької культур, які генетично пов'язані з місцевими племенами доби фінальної бронзи ⁸. Припускають існування обряду кремації без збереження кісток (розвіювання праху) ⁹.

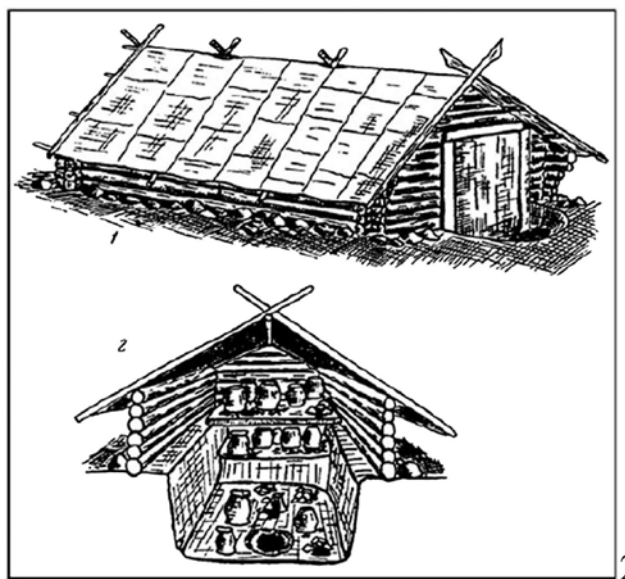
Для дяковської культури припускають існування багатоступового поховального обряду. Спершу виставляли кістяк, наприклад, поміщали у тимчасову неглибоку могилу на

⁷ Медведев, А. П. (1999). *Ранний железный век лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука. Зауважено явний регрес виробничого господарства порівняно з добою пізньої бронзи у південній частині лісової зони, що, ймовірно, пов'язано з природно-кліматичними змінами в цей час.

⁸ Археология Беларуси. (1999). (Т. 2. Железный век і ранняєсярэднявечча, с. 37–39, 73–75, 157–178, 205). Мінск: Беларуская навука, 1999.

⁹ Шмидт, Е. А. (1992). *Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства (VIII в. до н. э. – III в. н. э.)*. Москва, 115.

Рис. 2. «Будинок мертвих» дяковської культури Саввино-Сторожевського городища (Свирин, 2008)

¹⁰ Кренке, Н. А. (2011). *Дьяково городище: культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э.* Москва: ИА РАН, 209–214.

¹¹ Свирин, К. М. (2008). *Городища «дьякова типа»: к вопросу о назначении.* *Вестник Тверского государственного университета*, 15 (История), 140.

¹² Григорьев, А. В. (1981). *Раскопки у с. Горбова.* В *Археологические открытия 1981 г.* (с. 254–255). Москва: Наука.

¹³ Свирин, К. М. *Городища «дьякова типа»*, 124–141; Сахончук, А. Д. (2019). *Проблема інтерпретації знаходок чалавечых костак на гарадзішчах мілаградскай культуры.* В *II канферэнцыя маладых даследчыкаў Інстытута гісторыі НАН Беларусі* (с. 48–49).

¹⁴ Каравайко, Д. В. (2010). *Проблема погребального обряда юхновской культуры.* *Stratum plus*, 3, 258.

¹⁵ Каравайко, Д. В. (2012). *Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья.* Киев: ИА НАН Украины; Буйнов, Ю. В. (2018). *К вопросу о генезисе юхновской культуры.* В *І. І. Корост (Ред.), Феномен Більського городища – 2018* (с. 17–37). Харків: Майдан.

¹⁶ Розгляд питань походження археологічних культур лісової зони не належить до завдань цієї роботи.

¹⁷ Каравайко, Д. В. *Проблема погребального обряда*, 237–260.

території городища біля його краю до повного скелетування тіла. Після цього кілька кістяків виймали з могили, піддавали кремації та ховали на території городища у ямках або спеціальних спорудах ¹⁰. Матеріали розкопок дають змогу припускати, що «будинки мертвих» були як на території городищ (Березняки, Саввино-Сторожевське (рис. 2), Ратьківське городища пізнього етапу дяковської культури ¹¹), так і за їхніми межами (Горкінське городище на Середній Десні) ¹². Збереглися здебільшого залишки кремацій у цих спорудах. При цьому, на території милоградських і ранньодяковських городищ були й окремі знахідки неперепалених кісток людей у спорудах і культурному шарі (Старше Каширське, Мутенківське тощо) ¹³. Ймовірно, закопування в землю праху після кремації не набуло поширення. Потрібно підкреслити архаїчність самої традиції поховання на території поселення.

Щодо юхнівської культури ситуація є схожою. Дослідники припускають переважання кремації небіжчика з похованням решток у неглибоких ямках за межами городища ¹⁴ (рис. 3, 1). Питання походження юхнівської культури є дискусійним, однак більшість дослідників бачать у її основі два основні субстрати – бондарихінську та лебедівську культури північної частини Лівобережного Лісостепу й частково лісової зони ¹⁵.

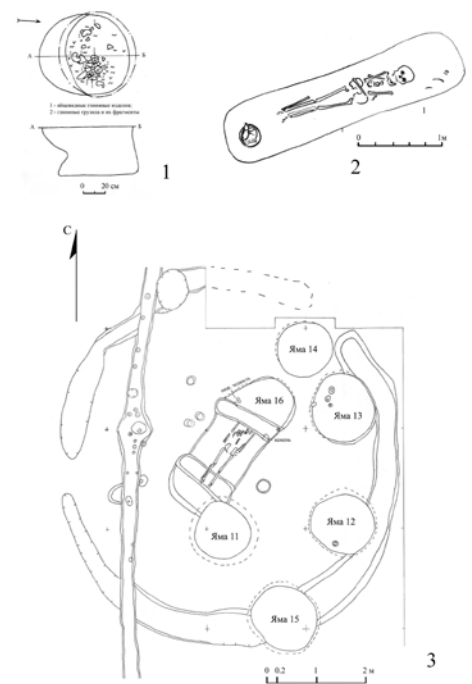

Рис. 3. Основні типи поховань юхнівської культури (Каравайко, 2010)

Походження милоградської культури здебільшого пов'язане з племенами Тцинецького культурного кола (сосницька, лебедівська культури) ¹⁶, тобто вона якоюсь мірою споріднена з осілим населенням східноєвропейського Лісостепу. Для милоградської та юхнівської культур (рис. 3, 2) лісової зони доби раннього заліза відомі поховання на території городищ. Єдине поховання під насипом було досліджено на городищі юхнівської культури Киселівка II ¹⁷ (рис. 3, 3).

¹⁸ Археалогія Беларусі, 37–39.

¹⁹ Гречко, Д. С. (2014). О бескурганных погребениях аборигенного населения восточноевропейской Лесостепи скифского времени. *Revista arheologică*, X (1–2), 79–101.

²⁰ Медведев, А. П. Ранний железный век, 123–124.

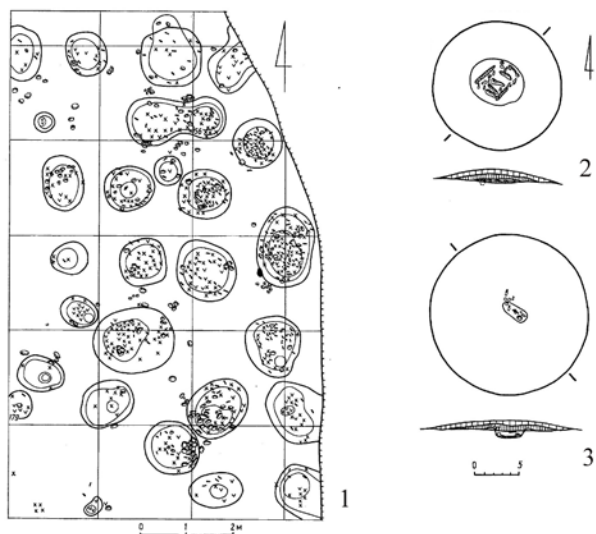

Рис. 4. Грунтові та підкурганні поховання милоградської культури (Археалогія Беларусі, 1999)

Підкурганні поховання відомі у милоградській культурі (рис. 4, 2–3)¹⁸, що ще раз підкреслює її етнічну специфіку серед племен лісової зони та близькість до племен Лісостепу.

Можна говорити про те, що для племен лісової зони не характерні спеціальні некрополі, а рештки небіжчиків могли зберігати на території городищ або біля них, у спеціальних спорудах. Крім того, можна з великою часткою впевненості висновувати і про наявність поховальних обрядів, які не фіксуються археологічно, але відомі для цієї території пізніше (використання дерев, спеціальних споруд у лісі тощо).

Резюмуючи, зауважимо, що в межах лісової зони суттєві відмінності у формах поховання були зумовлені саме походженням та етнічною належністю племен. Це, своєю чергою, пов'язане з ареалами окремих культур. Племена півдня лісової зони (милоградська, юхнівська культури) мали достатньо стійкі зв'язки з населенням Лісостепу та були, значною мірою, генетично близькими. Саме для цих культур фіксується створення екстрамуральних некрополів із виділенням спеціальних територій для мертвих. При цьому окремі поховання на території городищ відомі.

Лісостеп

Південніше, у пізньопервісного населення Лісостепу з розвиненим відтворювальним господарством фіксують різноманітні форми поховання (підкурганні поховання, ґрунтові могильники, поховання на території поселення, виставлення) (рис. 5)¹⁹. Я згоден з О. П. Медведевим, що осіле населення Лісостепу фактично продовжувало існувати в умовах пізньопервісного ладу зі збереженою егалітарною внутрішньою структурою²⁰.

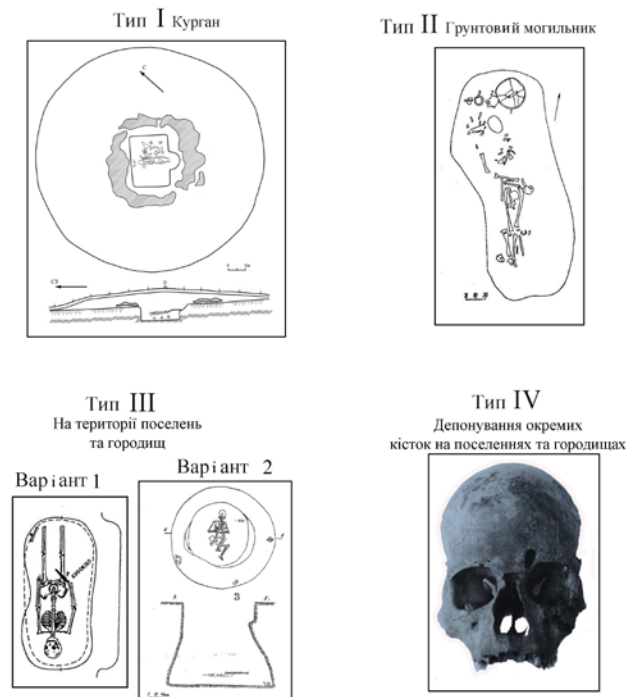
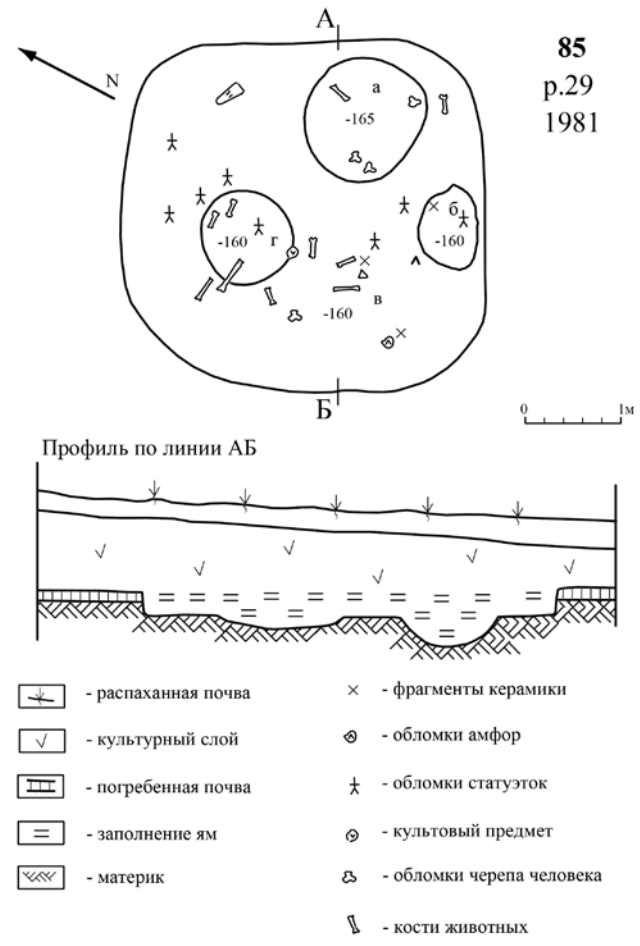

Рис. 5. Основні форми поховання аборигенного населення Лісостепу скифського часу

Рис. 6. Східне укріплення Більського городища.
Культова споруда № 85-29-1981
(Шрамко, 1981)

Серед комплексів Східного Більська вирізняється культова будівля № 85-29-1981 початку V ст. до н. е. (рис. 6). В одній з ям у її дні (А) було знайдено 108 кісток людини (переважно фрагменти черепів)²¹. Ця споруда, ймовірно, було своєрідним «будинком

мертвих», тож можна провести паралелі з лісовою зоною.

Отже, у Лісостепу за збереження архаїчних форм поховання (виставлення (рис. 7), «будинки мертвих», демембрація померлих) були поширені і практики поховання у курганних і ґрунтових могильниках за обрядом інгумації без повторних маніпуляцій із рештками померлих. Можна говорити про те, що поховальний обряд землеробів Лісостепу

Рис. 7. Східне укріплення Більського городища. Фрагменти черепів і нижніх щелеп із культурного шару та комплексів (див. посилання на джерела у Гречко, 2014, с. 90)

²¹ Шрамко, Б. А. (1981). Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1981 г. В *Науковий архів ІА НАНУ*. 1981/114.

²² Арьес, Филипп. (1992). *Человек перед лицом смерти*. Москва: Прогресс-Академия, 322.

²³ Сыроватко, А. С., & Козловская, М. В. (2004). Обработанные бедренные кости человека с Протопоповского городища дьяковской культуры. В М. Б. Медникова (Отв. ред.), *Opus-2004. Междисциплинарные исследования в археологии 3* (с. 230). Москва: ИА РАН.

²⁴ Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., & Гребенников, Ю. С. (1986). *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, 347.

²⁵ Бессонова, С. С. (1990). Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкций идеологических представлений. В В. М. Зубарь (Отв. ред.), *Обряды и верования древнего населения Украины* (с. 34–37). Киев: Наукова думка.

скіфського часу, суспільство яких усе ще відповідало основним характеристикам первісного ладу, був різноманітний і багатогранний. Співвідношення способів поведження із померлими у племен Лісостепу було різним. Виявлення цих локальних особливостей культу предків є темою окремої роботи.

Припускаємо, що поряд із похованням під курганами, у ґрунтових могильниках і на території поселень, велике місце займав культ предків у вигляді виставлення їхніх черепів або інших кісток у спеціальних місцях чи домах. Ймовірно, саме цим і пояснюється нечисленність ґрунтових могильників, і не варто розраховувати на їх масове виявлення. Напевно, частину померлих ховали таким способом, однак археологічно це зафіксувати не вдається.

Обряди виставлення або повторного поховання добре відомі для первісних племен. Їхні прояви за доби раннього заліза фіксують переважно у лісостеповій зоні. З появою держави і класового суспільства вони в чистому вигляді зникають, зберігаючись у різноманітних звичаях. Загальновідомо про виставлення кісток у нішах, улаштованих у стінах романських церков у Каталонії ²², і афонський обряд поховання ченців. Цікавим є висновок дослідників, що «традиція полного сохранения тела умершего устойчиво трансформируется в погребальный обряд, а

парциального сохранения – в различные магические ритуалы и практики, например, религиозные культы святых мощей» ²³.

Степ

У Степу, особливо, в V–IV ст. до н. е., у скіфів, із їхньою розвиненою соціальною стратифікацією, майже всі поховання здійснювали за обрядом інгумації у спеціальних могильниках без посмертних маніпуляцій з останками ²⁴. Хоча, на думку С. С. Бессонової, обряди, які не залишають слідів, існували в Скіфії в VII–V ст. до н. е. ²⁵ Цим можна пояснити одиничність поховань жінок і дітей цього часу. Дослідники наводять також дані Євсевія: «Скифы не едят больше людей, ... не выбрасывают умерших родственников собакам и хищным птицам, не едят мяса дорогих им покойников по своему старинному обычаю...» (SC. I, 662), і зазначають про поширення подібних обрядів у дьяковській культурі. Цікавим є висновок про те, що «все случаи выявления следов подобных захоронений связаны не собственно со скифскими территориями, а находятся в контактных зонах, причем часто именно на заключительном этапе существования этой практики». Крім того, дослідники припускають, що «в IV в. до н. э., а, вероятно, и ранее, в некоторых городах Боспора проживали группы

²⁶ Сорокина, Н. П., & Сударев, Н. И. (2001). К вопросу о некоторых варварских погребениях Боспора. *Древности Боспора, 4*, 377–381.

²⁷ Наприклад, іранські племена займали необхідні для розвитку скотарства степову та частину лісостепової зони.

²⁸ Лише для контактних із Лісостепом зон можна зауважити деяке поживлення у розвитку все ще первісних суспільств племен лісової зони.

	Курган	Грунтовий могильник	Поховання на поселеннях	Депонування кісток	Демембрація	«Будинки мертвих»
Лісова зона	-	-		+	?	
Лісостеп			Варанг 1 Варанг 2 			
Степ	+	+	+	-	-	-
Екваторіальний Преріозом	+	+	+	-	-	Склепи на території некрополів

Рис. 8. Порівняльна характеристика поховальних обрядів племен півдня Східної Європи доби раннього заліза

варваров, имевших тот же обряд погребения, что и степные скифы VII–V вв. до н. э.»²⁶.

Отже, помітною є тенденція до переважання, паралельно з розвитком суспільства, непотурбованих поховань у спеціальних могильниках за межами поселень. Виявлено зміни у поховальному обряді при розгляді культур населення різних природних зон Східної Європи з півночі на південь, від найбільш архаїчних до розвинених суспільств варварського населення (рис. 8). Важливе значення тут відігравала й різна етнічна належність племен (прабалтські, фіно-угорські, праслов'янські, іранські та інші етнокультурні масиви). Ці групи населення займали різні природні зони, що було зумовлено традиційними екологічними нішами²⁷. Можна зауважити й більшу консервативність і традиційність мешканців лісової зони²⁸.

References

Alekshin, V. A. (1986). *Social'naja struktura i pogrebal'nyj obrjad drevnezemledel'cheskih obshhestv (po arheologicheskim materialam Srednej Azii i Blizhnego Vostoka)*. Leningrad: Nauka [in Russian].

Ar'es, Filipp. (1992). *Chelovek pered licom smerti*. Moskva: Progress-Akademija [in Russian].

Arheologija Belarusi. (1999). (Т. 2. Zhalezny vek i rannjaesarjednjavechcha). Minsk: Belaruskaja navuka [in Belarusian].

Bessonova, S. S. (1990). Skifskie pogrebal'ne komplekxy kak istochnik dlja rekonstrukcij ideologicheskikh predstavlenij. In V. M. Zubar' (Ed.), *Obrjady i verovanija drevnego naselenija Ukrainy* (pp. 34–37). Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Bujnov, Ju. V. (2018). K voprosu o genezise juhnovskoj kul'tury. In I. I. Korost (Ed.), *Fenomen Bil's'kogo gorodishha – 2018* (pp. 17–37). Harkiv: Majdan [in Russian].

Burkert, M. (2000). Homo Necans (Zhertvoprinoshenie v drevnegrecheskom rituale i mife). In L. I. Akimova (Ed.), *Zhertvoprinoshenija: Ritual v kul'ture i iskusstve ot drevnosti do nashih dnei* (p. 434). Moskva: Jazyki russkoj kul'tury [in Russian].

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Ju. V., Polin, S. V, Skoryj, S. A., Bokij, N. M., & Grebennikov, Ju. S. (1986). *Skifskie pogrebal'nye pamjatniki stepej Severnogo Prichernomor'ja*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Grechko, D. S. (2014). O beskurgannyh pogrebenijah aborigennogo naselenija vostochnoevropskoj Lesostepi skifskogo vremeni. *Revista arheologică, X* (1–2), 79–101 [in Russian].

Grigor'yev, A. V. (1981). Raskopki u s. Gorbova. In *Arkheologicheskiye otkrytiya 1981 g.* (pp. 254–255). Moskva: Nauka [in Russian].

Istorychnyi atlas Ukrainy. Naidavnishe mynule. Rus (Kyivska derzhava, Halytsko-Volynska derzhava). (2010). Kyiv: Vyd-vo "Mapa" [in Ukrainian].

Karavajko, D. V. (2010). Problema pogrebal'nogo obrjada juhnovskoj kul'tury. *Stratum plus, 3*, 237–260 [in Russian].

Karavajko, D. V. (2012). *Pamjatniki juhnovskoj kul'tury Novgorod-Severskogo Poles'ja*. Kiev: IA NAN Ukrainy [in Russian].

Krenke, N. A. (2011). *D'jakovo gorodishhe: kul'tura naselenija bassejna Moskvyy-reki v I tys. do n. je. – I tys. n. je*. Moskva: IA RAN [in Russian].

- Medvedev, A. P. (1999). *Rannij zheleznyj vek lesostepnogo Podon'ja. Arheologija i jetnokul'turnaja istorija I tysjacheletija do n. je.* Moskva: Nauka [in Russian].
- Sahonchyk, A. D. (2019). Prablema intjerprjetacyi znahodak chalavechyh kostak na garadzishchah milagradskaj kul'tury. In *II kanferjencyja maladyh dasledchykaw Instytuta gistoryi NAN Belarusi* (pp. 48–49) [in Belarusian].
- Schroeder, S. (2001). Secondary disposal of the dead: cross-cultural codes. *World culture*, 12 (1), 77–93.
- Shmidt, E. A. (1992). *Plemena verhov'ev Dnepra do obrazovanija Drevnerusskogo gosudarstva (VIII v. do n. je. – III v. n. je.)*. Moskva [in Russian].
- Shramko, B. A. (1981). Otchet o rabote skifo-slavjanskoj arheologicheskoj jekspedicii HGU v 1981g. In *Nauchnyj arhiv IA NANU*. 1981/114 [in Russian].
- Smirnov, Ju. A. (1997). *Labirint: Morfologija prednamerennogo pogrebenija. Issledovanie, teksty, slovar'*. Moskva: "Vostochnaja literatura" RAN [in Russian].
- Sorokina, N. P., & Sudarev, N. I., (2001). K voprosu o nekotoryh varvarskih pogrebenijah Bospora. *Drevnosti Bospora*, 4, 377–381 [in Russian].
- Svirin, K. M. (2008). Gorodishha "d'jakova tipa": k voprosu o naznachenii. *Vestnik Tverskogo gosudarstvennogo universiteta*, 15 (Istorija), 140 [in Russian].
- Syrovatko, A. S., & Kozlovskaja, M. V. (2004). Obrabotannye bedrennye kosti cheloveka s Protopopovskogo gorodishha d'jakovskoj kul'tury. In M. B. Mednikova (Ed.), *Opus-2004. Mezhdisciplinarnye issledovanija v arheologii 3* (p. 230). Moskva: IA RAN [in Russian].
- Zajceva, O. V. (2005). *Pogrebenija s narushennoj anatomicheskoj celostnost'ju kostjaka: metodika issledovanija i vozmozhnosti interpretacii*. (Avtoref. dis. kand. ist. nauk). Novosibirsk [in Russian].

Denys Grechko

THE LEVEL OF THE SOCIETY DEVELOPMENT AND BURIAL FORMS (ACCORDING TO THE MATERIALS OF EASTERN EUROPE OF THE EARLY IRON AGE)

The burial rites of the tribes of the different natural zones of Eastern Europe during the Early Iron Age are analyzed in this paper. There were various ways of treating with the deceased. For most of the late primitive tribes of the forest zone, information about the burial rite is absent in fact. One can assume the existence of the traditions that did not provide the preservation of the remains of the deceased in any form.

The population of the Forest-Steppe had a developed cult of the ancestors, which was expressed in the veneration of their remains. The body could be buried in flat or burial mound cemeteries, on the territory of the settlement (in economic or residential buildings, special graves). The bones of the deceased after exposure could be stored in the settlement.

The materials testify the existence of the archaic customs of the treatment with the body of the deceased among the tribes of the Forest and Forest-steppe zones. Among the Scythians of the Northern Black Sea, these elements are not recorded.

Keywords: Eastern Europe, funeral rites, level of the development of society, Early Iron Age.